

Павло БУЦЬКИЙ,
 orcid.org/0000-0003-2502-3076
 студент магістратури Мелітопольського державного педагогічного
 університету ім. Б. Хмельницького (Україна, Мелітополь)
 butskyi2017@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛІСНЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

У статті висвітлюються особливості заліснення Північно-Західного Приазов'я у XIX ст. Окремо розглядається діяльність Йогана та Давіда Корнісів, які заснували унікальні лісові плантації у степу. Звертається увага на історію створення та розвитку Бердянської, Алтагірської та Джекенлінської лісових дач. Важливим аспектом є освітнє значення лісництв. При них існувала школа, де хлопчиків навчали лісової справи. Крім того, на їх території проходили альтернативну військову службу меноніти. Аналізуються лісогосподарські роботи, які виконувалися у лісництвах – прочищення порослі, знищення шкідників, збір насіння, рівняння рядків, зрошення, ремонтівання сільськогосподарських знарядь праці тощо.

Ключові слова: Північно-Західне Приазов'я, меноніти, плантації, лісництва, Йоган Корніс, духобори.

Літ. 32.

Pavlo BUTSKYI,
 Master of Melitopol Bogdan Khmelnytsky State Pedagogical University
 (Ukraine, Melitopol)
 butskyi2017@gmail.com

FEATURES OF AFFORESTATION OF NORTHWEST PRIAZOVYIE

Features of afforestation in Northwest Prikazovye in the 19th century are clarified in the article. Separately Johann and David Kornis's activity who created unique forest plantations in the steppe is considered. The attention is paid to emergence and development of the Berdyansk, Altagirsky and Dzehekenlynsky forest dachas.

Since 1846 in the forest area the teaching of forestry to bos began. At the beginning study lasted 5 years, later the term of study has been increased up to 6 years. For this period they not only gained knowledge and skills on afforestation, but also on agriculture, gardening, silkworm breeding, tobacco growing, truck farming. In the winter they learned to write, read and reason.

The first pupils were from continental counties of the Taurian province. Further the study began to take in boys from the Crimean districts (uyezdy). Pupils represented different nationalities: Russians, Ukrainians, the Crimean Tatars (for example, in 1851, the Crimean Tatars from the village of Karagurt of the Evpatoriya district of Asanas Selyamiyev, Nogais (in 1848 – Shemeredin Sakalov from the village Burkut of the Berdyansk district.

Besides, the Mennonites passed alternative forest service in forest areas.

The introduction in 1874 of the general military duty met sharp rejection of the Mennonites whose dogma forbade to hold weapon in hand, and caused their mass emigration to North America. As a result of the negotiations, a compromise between the government of the Russian Empire and leaders of the Mennonite communities was reached according to which the general military duty for Mennonites was replaced by alternative civil service in the so-called forest teams.

Fundamental obligations of the Mennonites called on service and rules of an internal order in divisions regulated by the Rules of service of the Mennonites in forest area approved on July 14, 1880.

Agricultural works which were performed in forest areas – clearing of young growth, extermination of vermins, collecting seeds, irrigation, repair of agricultural tools are analyzed.

For 1868-1917 different exhibitions - agricultural and forest, World and All-Russian, periodic, industrial and handicraft Fairs were organized. Demonstration of the achieved success in the field of agriculture and forestry of the Berdyansk forest area was their purpose. The commissions on drawing up collections for the Parisian World Fair which took place in 1867 were organized.

The international jury at this exhibition awarded a bronze medal and to her the diploma for a collection of samples of tree species is given to the Berdyansk educational steppe forest area.

Key words: Northwest Prikazovye, Mennonites, plantations, forest areas, Johann Kornis, dukhobors.

Ref. 32.

ОСОБЕННОСТИ ЛЕСОРАЗВЕДЕНИЯ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ ПРИАЗОВЬЕ

В статье освещены особенности лесоразведения в Северо-Западном Приазовье в XIX веке. Отдельно рассматривается деятельность Иогана и Давида Корниса, основавших уникальные лесные плантации в степи. Уделено внимание возникновению и развитию Бердянской, Алтагирской и Джекенлынской лесных дач. Важным аспектом является образовательная функция лесничеств. При них существовала школа, где мальчиков учили лесоводству. Кроме того, в лесничествах проходили альтернативную лесную службу меннониты. Анализируются сельскохозяйственные работы, которые выполнялись в лесничествах – расчистка поросли, уничтожение вредителей, сбор семян, орошение, ремонт сельскохозяйственных орудий.

Ключевые слова: Северо-Западное Приазовье, меннониты, плантации, лесничества, Иоганн Корнис, духоборы.

Лит. 32.

Постановка проблеми. Екологічна історія завжди мала велику актуальність на рівні як великих територій, так і на місцевих, локальних. Особливим аспектом у цьому напрямі є проблема заліснення території та охорона лісів і деревонасаджень. Можливості заліснення степових ландшафтів Північно-Західного Приазов'я завжди цікавили вчених та екологів, але були реалізовані порівняно недавно.

Аналіз досліджень. Наявні публікації освітлюють, як правило, загальні тенденції і результати степового лісорозведення. Окремих робіт, які висвітлюють історію заліснення Північно-Західного Приазов'я знайдено не було. Роль представників різних етносів в успіхах степового лісорозведення висвітлена недостатньо.

Мета статті. – проаналізувати історію лісорозведення в Північно-Західному Приазов'ї XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У 1841 р., під час огляду лісових плантацій в колоніях менонітів, міністр Державного Майна, граф Кисельов доручив Йоганну Корнісу вибрати місце для закладки зразкової лісової плантації з метою «практически обучать крестьянских мальчиков древоводству и садоводству, и через то, равно как отпуском из плантации лесов и фруктовых саженцев, распространить лесоводство и садоводство в селениях государственных крестьян новороссийского края» [22].

Йоганном Корнісом було вибрана ділянка на лівому березі річки Молочної. У 1845 р. виділено 108 десятини, частина з яких була розорана і підготовлена під посадку. Перше дерево майбутнього лісництва було посаджене 4 квітня 1846 р. Саджанці були привезені Йоганом Корнісом з власних деревних лісорозсадників у маєтку Юшанли [22]. Так почалося сучасне Старо-Бердянське лісництво.

Присутність у назві слова «Бердянське» пояснюється його розташуванням у Бердянському повіті, оскільки межа між останнім і Мелітопольським повітом проходила по річці Молочній, а лісництво розташоване на лівому березі річки.

Лісонасадження на новій, Бердянській, плантації проводилося досить інтенсивно, що знайшло відображення у щорічних звітах Таврійського губернатора:

– 1846 р. дача «имеет уже аллею из разных деревьев на протяжении версты... Всех деревьев посажено весною 4392; осенней же посадке помешали морозы» [29];

– 1847 р. є 6000 дерев і 2100 посаджено восени 1847 р. [27];

– 1848 р. посаджено 17444 дерева [28];

– 1850 р. посаджено 96754 дерева, але з раніше посаджених «27130 деревьев истреблено засухой и повреждено саранчою до такой степени, что все эти деревья погибли» [30].

За перші 19 років на облаштування та утримання Лісництва було витрачено 56084 крб. 14,25 коп. [31]. Після смерті Йоганна Корніса 13 березня 1848 р. завідування Бердянською лісовою

плантацією і справа лісорозведення перейшла до його зятя Філіпа Вібе. У 1862 році Лісовий департамент, на прохання Філіпа Вібе, звільнив його від обов'язків завідувача Бердянською лісовою плантацією, призначивши на його місце садівника лісництва Фаста, а на місце останнього – сина Фаста, Петра Фаста. Влітку 1865 р., після смерті Фаста, його місце завідувача Бердянської лісової плантації зайняв його син Петро Фаст [22].

Присутність у назві лісництва слова «навчальне» пояснюється однією з функцій, яка була визначена для нього. З 1846 р. в лісництві почалося навчання хлопчиків лісової справи. Спочатку навчання тривало 5 років [21], пізніше його термін був збільшений до 6 років [31]. За цей період слухачі отримували знання і навички не лише з лісорозведення, але і сільського господарства, садівництва, шовківництва, тютюнництва, городництва. Взимку вони вчилися писати, читати і рахувати.

Перші учні були з материкових повітів Таврійської губернії. Надалі на навчання почали брати хлопчиків і з Кримських повітів. У той час такого терміну не було, але учні представляли дуже різні національності: росіян, українців, кримських татар (наприклад, в 1851 р. на навчання поступив кримський татарин з села Карагурт Євпаторійського повіту Асана Селямієва [5, 54–54зв], ногайців (в 1848 – Шемередин Сакалов з с. Буркут Бердянського повіту) [5, 54–54зв, 68–70]. Хлопчики не лише вчилися, а й займалися практичною діяльністю. При цьому, не лише у Бердянському лісництві. Як приклад можна привести припис Керівника Таврійською Палатою Державного майна від 28 березня 1851 р.

«Предъявитель сего, крестьянский мальчик обучающийся на Бердянской образцовой плантации Наум Копанец, следующий от Симферополя в Перекоп и далее в бердянский округ, с шелковичными деревьями, обязан по прибытии в дер. (Ишунь), Перекопского округа, посадить из них четыре тысячи деревьев, в тамошний древесный питомник. Потом отправиться далее и по дороге – в селениях Мелитопольского округа: Кильнике, Мустапое и Акимовке, посадить шелковичные деревья на местах окопанных в тех селениях при Сельских управлениях и магазинах, в количестве четырех тысяч дерев. Из Мелитополя Копанец далее отправится в дер. Улькон Бескеклы Бердянского округа и в учрежденном там древесном питомнике засадит две тысячи шелковичных деревьев. А затем отправится к месту [...] обучения на Бердянскую образцовую плантацию» [6, 34–35]. Діяльність учнів щорічно фіксувалася у звітах до Управління державного майна. З цих документів ми дізнаємося що саме робили учні і як проходило навчання (Таблиця 1).

Таблиця 1

Основні види діяльності учнів лісової школи Бердянського лісництва [7]

Грудень	Практиканти займалися коробоплетінням, а учні у класі
Січень	Практиканти займалися збиранням гусениць та коробоплетінням, а учні у класі
Лютий	Практиканти займалися обрізкою дерев, збиранням гусениць, розкручуванням фруктових шкіл та виготовленням парників, а учні у класі
Березень	Практиканти, учні та робітники займалися посадкою фруктових та лісних шкіл, викопуванням дерев для посадки, сіяли жолуді та насіння, готували город та засівали його, обрізали дерева, прививали та розкручували фруктові дерева
Квітень	Практиканти, учні та робітники займалися посадкою шкіл, обрізкою фруктових шкіл, поливанням фруктових дерев, розпушенням поверхні ґрунту, очисткою від бур'янів, підготовкою землі для посадки та годуванням шовковичних черв'яків
Травень	Практиканти, учні та робітники займалися шпрінцуванням фруктових дерев, тютюном, обрізкою та прив'язуванням фруктових дерев у школах, посадкою капусти та тютюну, поливкою сіянців та розсади, розпушенням поверхні ґрунту, очисткою від бур'янів та годуванням шовковичних черв'яків
Червень	Практиканти, учні та робітники займалися розпушенням поверхні ґрунту, очисткою від бур'янів, підстриганням живих огорож, обрізанням фруктових шкіл, годуванням, збиранням та сіянням шовковичних черв'яків.
Липень	Практиканти, учні та робітники займалися обрізкою фруктових шкіл, розпушенням ґрунту, очисткою від бур'янів, підстриганням живих огорож

Листопад	Практиканти, учні та робітники займалися виготовленням лісового матеріалу, обв'язуванням дерев соломною, а учні у класі
Грудень	Практиканти займалися укріттям грядок листям, а учні у класі.

З перших років свого існування Бердянська плантація стала постачальником посадкового матеріалу для казенних селян. У 1851 р. було продано 22456 саджанців, а навесні 1852 р. – вже 80362. Усі ці дерева, одно або дворічні, були вирощені з сіянців у місцевому розпліднику. Розплідник Бердянської плантації займав 785 квадратних сажнів і був обнесений огорожею з очерету. Саджанці дволітки, не продані казенним селянам, пересаджували вже на постійні місця у відповідних кварталах плантації [20].

Улітку 1852 р. у Бердянській плантації налічувалося 79770 дерев 38 видів (без сіянців). З них лісових – 70259, шовковичних – 8734 і плодових – 777 [20].

Об'єми вирощування посадкового матеріалу постійно зростали. У Звіті про утримання Бердянської лісової команди за 1898 р. серед іншого відзначалося, що за допомоги казенних робітників, поставлених командою, у звітному році проведено такі казенні роботи: викопування сіянців, саджанців і дичок для приватних осіб та установ 1010300 шт.; упаковка сіянців і саджанців 922078 шт. [10, 6].

У 1901 р.: викопування сіянців, саджанців, дичок і живців для приватних осіб та установ – 1210599 шт.; пакування сіянців, саджанців, дичок і живців – 816247 шт. [13, 20].

У середині 1860-х рр., для того, щоб сама назва лісництва визначала, як місце знаходження, так і мету його створення, Бердянське навчальне степове лісництво отримало назву «Близ-Мелітопольский учебно-степной древесный рассадник» [22]. Проте нова назва не прижилася і незабаром закладу було повернено колишню назву.

Окрім Бердянського лісництва в регіоні були ще дві лісові плантації що отримали статус лісництв. У 1844 р. біля Молочного лиману в урочищі Алтагір (Мелітопольський повіт) Давидом Корнісом була закладена плантація шелюги, з метою закріплення рухливих пісків. До 1850 р. в плантації добре прижилися: шовковиця, тополя, береза, сосна, біла акація, ільм, ясен, клен, глід, ялівець і трубоквет. При плантації діяла фабрика по виробництву рогож з кори шелюги з річною продуктивністю 500 крб. [23, 407–408]. На початку 1860-х років лісова плантація Д. Корніса займала 50 дес. [19, 4]. Це стало початком Алтагірського лісництва.

У 1883 р. у Бердянському повіті була відкрита Джекенлинська лісова дача [4].

Упродовж 1868 – 1917 рр. влаштовувалися різні виставки – сільськогосподарські і лісові, Всесвітні і Всеросійські, періодичні, промислові і кустарні виставки. Їх метою була демонстрація досягнутих успіхів в області сільського господарства і лісівництва Бердянського лісництва. Організовувалися комісії зі складання колекцій для Паризької Всесвітньої виставки, яка відбулася у 1867 р. Міжнародним журі на цій виставці Бердянському навчальному степовому лісництву була присуджена бронзова медаль, а до неї дано диплом за колекцію зразків деревних порід.

У вересні 1885 р. в Москві відбулася виставка лісо- і деревонасаджень. Комітет Московського відділення лісового товариства висловив Бердянському лісництву вдячність за відмінну доставку експонатів. У 1896 р. Сімферопольським відділом Імператорського Російського товариства садівництва влаштовувалися періодичні виставки. У цьому ж 1896 р. в Нижньому Новгороді була відкрита Всеросійська Промислова і художня виставка, на якій демонструвалися такі експонати: дворянний живопліт із декоративних дерев канадської шовковиці і кулястої білої акації, висотою від 2½ до 3 аршин, різне насіння, деревні породи, сіянці, саджанці, прищеплені і декоративні. У 1900 р. була організована Паризька Всесвітня Виставка в якій брало участь і Бердянське лісництво.

На виставці експонувалися різні види лісонасаджень, колекції шкідливих для степових лісництв комах і зразки їх ушкоджень. Також були представлені моделі культурних знарядь (лопати, сапи, сапи, шкрябання та ін.) [16, 48].

З 1 липня до 25 вересня 1910 року у м. Катеринославі відкрилася Південно-російська сільськогосподарська, промислова і кустарна виставка, в якій брало участь і Бердянське сте-

пове лісництво. На ній були представлені такі експонати: 1. Карта району дач лісництва. 2. Плани лісонасаджень помологічного саду і розплідників лісових і плодкових порід. 3. Гербарії в таблицях, креслення, малюнки. 4. Моделі знярядь. 5. Обрубки деревних порід різного віку [14, 77–77а].

З 28 вересня до 13 жовтня 1913 р. у С.-Петербурзі, в ознаменування 300-річчя царювання будинку Романових Імператорське Російське товариство плодівництва, влаштувало ювілейну Всеросійську виставку плодівництва, виноградарства і городництва. На ній як експонати плодового посадкового матеріалу Бердянського лісництва були представлені: гербарій підшеп плодкових порід, 1–3-х літні щеплення різних плодкових порід. Метою виставки було з'ясування стану і успіхів вітчизняного плодівництва, виноградарства, городництва і дотичних до них галузей.

У травні 1914 р. у С.-Петербурзі організовується Травнева міжнародна виставка садівництва, в якій брало участь і Бердянське зразкове степове лісництво з демонстрацією своїх експонатів. З 5 до 20 вересня 1914 р. у м. Ростові організовується велика сільськогосподарська і промислова виставка, в якій брало участь і Бердянське степове лісництво [16, 49].

Площа Бердянської лісової дачі у період Громадянської війни склала 916,45 дес. (ліс займав 73%), Алтагірської – 769,15 дес. (50%), Джекенлінської – 1105,72 дес. (13%) [3, 41].

У процесі розширення площі лісових насаджень у Молочанських колоніях проводилися спостереження за впливом деревних насаджень на інші компоненти природи, а також вироблялися прийоми раціонального лісорозведення.

У статті Журналу міністерства держмайна за 1841 рік, описуючи побут менонітських колоній автор зазначав: «Через 10 менонитских колоний проходит почтовая дорога, идущая с Восточной части Крыма в Екатеринослав, через Арабатскую стрелку (28 верст). Ту часть, которая пролегает через их землю, они содержат в порядке: обсаживают деревьями, обкапывают обе стороны каналами (для стока воды и охраны полей от порчи)» [1].

Про це також свідчить звіт про стан господарства Округу за 1842 рік, в якому писалося: «Благоприятные результаты посева и посадки лесных деревьев привели к убеждению, что есть возможность развести леса не только по низменностям, но и по голым степям, что лесные насаждения на возвышенностях улучшают воздух, служат защитой хлебным полям от холодных и горячих ветров и что чем смешаннее разные лесные породы, тем лучше удаются плантации, т.е. всего полезнее в тамошней местности разводить лесные плантации не одной породы деревьев, но садить вместе, дубы, липы и т. п. Если одна порода не так скоро растет, как другая, то это не вредит делу, напротив она возвышает еще ценность соседних пород; разнородные древесные листья удобряют землю лучше, нежели листья одной какой-нибудь породы; а разнородные лесные насаждения безопаснее против порывов ветра и накоплений снега; замечено так же что насекомые более повреждают листья плантации из одной лесной породы, нежели насаждения смешанные...» [17; 18].

У 1843 р. жителями колоній Тіге та Блюменорт були посаджені дерева уздовж дороги між колоніями. Так почалася посадка дерев уздовж доріг на території Молочанського менонітського округу. У подальші роки передбачалося обсадити з обох боків поштову дорогу, яка на 32 версти пролягала через Округ. Також було прийнято рішення по можливості обсадити усі дороги між колоніями [18].

Пізніше посадку дерев проводили і уздовж доріг, які пов'язували окремі маєтки. Так, під час відвідування с. Калинівка Приазовського району у 2000 році її житель Тимофій Данилович Бобровський (1912 р. н.) розповідав, що до революції 1917 року уздовж дороги між маєтками Діка і Зудермана на Апанли, росли дерева, куші бузку і тюльпани.

У 1843 р. жителі колонії Орлово почали роботи зі створення «живоплотів» (за типом сучасних лісосмуг). Для цієї мети колоністами Орлово було виділено близько 100 дес. орної землі.

Виділена земля була розділена на ділянки, які мали бути обсажені деревами (живоплотами) з шовковиці. Звіт про стан господарства в Молочанських менонітських колоніях у 1843 році зафіксував початок робіт із створення «живоплотів» [18].

Досить швидко колоністи переконалися, що «живоплоти» у відкритому степу приносять досить велику користь. Як писав І. Корніс у 1845 р., «Вследствие этого убеждения, колонисты

возымали мысль обнести упомянутыми изгородами поля, находящиеся по близости от колоний» [11].

У 1845 р. у Молочанському менонітському окрузі було почато планомірне створення «польових загорож» з дерев [15]. Один із тогочасних авторів писав, що останні створювалися «в степи, в опасных от ветра местах» [24].

Висновки. Згідно із вищезгаданим звітом Йоганна Корніса, за станом на 1 січня 1847 р. для захисту плантацій від сухих вітрів влаштували живоплоти 619 хазяїв і 106 хазяїв приступили до їх створення. 544 колоністи влаштували живоплоти з шовковичних дерев і 326 колоністів приступили до посадок.

Для захисту фруктових садів від сухих вітрів живоплоти були влаштовані 678 колоністами і 151 колоніст розпочав посадку.

Для розмежування садибних місць між дворами 820 колоністів існували загорожі з лісових і шовковичних дерев. 560 колоністів почали створювати деревні загорожі між садибами [12].

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. важливу роль в успіхах лісівництва в регіоні відігравали лісові команди менонітів, які відбували лісову службу.

Лісова служба була примусова та закріплена відповідними державними актами [25].

Введення в 1874 році загальної військової повинності зустріло різке неприйняття менонітів, віровчення яких забороняло тримати в руках зброю, і викликало їх масову еміграцію в Північну Америку. В результаті переговорів між урядом Російської імперії і лідерами менонітських громад був досягнутий компроміс, згідно з яким загальна військова повинність для менонітів була замінена альтернативною цивільною службою в так званих лісових командах [21].

Основні обов'язки покликаних на службу менонітів і правила внутрішнього порядку в підрозділах регламентували Правила служби менонітів у лісництвах, затверджені 14 липня 1880 р. На 1 січня 1902 р. у Бердянській лісовій команді (всі три дачі) проходили службу 209 забов'язаних робітників [9].

Правила закріплювали систему жеребкування (якщо число осіб призовного віку перевищувало число тих, що поступали в лісові команди). Термін служби в лісових командах у 1880 – 1907 рр. складав 4 роки (з 1907 – 3). Вступаючи на службу, робітники лісових команд давали присягу на вірність імператору, зобов'язувалися дотримуватися наказів начальників і уряду, якщо останні не суперечили їх віровченню. Присяга проходила в колонії у присутності місцевого волосного старости і духовного менонітського старшини [25]. Якщо меноніта, який відбував службу, відправляли у відпустку, то він обов'язково отримував т.з. «білет» [9].

Меноніти побудували у трьох губерніях Південної України (Катеринославській, Херсонській та Таврійській) п'ять казарм на 80 осіб кожна. Кожна казарма коштувала 35 тис. крб. Крім того, замість шостої казарми (другої у Таврійській губернії, Олешківському лісництві) вони побудували дім лісника у Джекенлінській дачі та пристосували старий дім лісника у Бердянській дачі для розміщення 40 обов'язкових робітників, а пізніше розширили це приміщення для розташування 60 осіб [9].

Наприклад, у 1902 р. в Джекенлінській дачі вже були побудовані житловий дім, який складався із їдальні, чотирьох спалень та двох квартир для проповідника та економа; кухня та пекарня, з'єднані коридором із казармою; баня та свинарник У Бердянській дачі – житловий дім, кухня та пекарня конюшня та свинарник [9, 20зв.].

Лісгосподарські роботи, які вони виконували, були досить різноманітні, наприклад, прочищення порослі, знищення шкідників, збір насіння, рівняння рядків, зрошення, ремонтування сільськогосподарських знарядь праці тощо [8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Быт Молочанских Менонитских колоний // Журнал Министерства Государственных Имуществ. – 1841. – Ч. 1. – Кн. 2. – С. 553–562.
2. Виббе Г. Краткое описание казенной образцовой плантации Таврической губернии, в Бердянском уезде, в 1852 г. // Журнал сельского хозяйства. – 1853. – № 3. – С. 308–310.

3. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р-4028. – Оп. 1. – Спр. 23.
4. ДАЗО. – Ф. Р-4028. – Оп. 1. – Спр. 116.
5. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 4.
6. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 5.
7. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 15.
8. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 66.
9. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 92.
10. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 182.
11. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 216.
12. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 226.
13. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 237.
14. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 294.
15. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Оп. 1. – Спр. 347.
16. ДАЗО. – Ф. Ф-250. – Справа фонду.
17. Державний архів Одеської області. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 2407.
18. К. Обзорение лесных плантаций в округе поселенных на Молочных водах менонитов по 1-е декабря 1837 года // Листки Общества сельского хозяйства южной России. – 1838. – № 3. – С. 147–157.
19. Кеппен Ф. Несколько слов о разведении лесов в степях Таврической губернии // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1863. – Часть 84. Отделение II. – С. 1–17.
20. Количество деревьев на казенной образцовой плантации в Бердянском уезде // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1853. – Т. 47. – Часть 4. – С. 54–55.
21. Краткий обзор состояния меннонитских колоний на реке Молочной, в 1847 году, в сельскохозяйственном отношении // Записки Императорского Общества сельского хозяйства южной России. – 1847. – № 4. – С. 66–69.
22. Лесоводство и древоводство на юге России // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1866. – Часть 91. – С. 43–61.
23. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Записки Императорского Общества сельского хозяйства южной России. – 1855. – № 11. – С. 401–416.
24. О премиях за труды и успехи по лесоразведению и устройству лесов // Записки Императорского Общества сельского хозяйства южной России. – 1876. – № 1. – С. 3–5.
25. О разведении в Тавриде садов и лесов // Прибавление к Таврическим губернским ведомостям, 1841. – № 50. – 16 декабря.
26. О состоянии хозяйства в Молочанских меннонитских колониях в 1843 году // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1844. – Часть 11. – № 4–6. – С. 129–144.
27. Российский Государственный Исторический Архив (далі – РГИА). – Ф. 1281. – Оп. 4. – Д. 35а.
28. РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 4. – Д. 45а.
29. РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 4. – Д. 50.
30. РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 5. – Д. 30а.
31. Рудзкой А. Письма о русских лесах... О Бердянском лесничестве // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1864. – Т. 85. – № 1–4. – С. 273–280.
32. Священко З. Аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте в оцінці дослідників початку ХХ століття / З. Священко // Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Льницький]. – Дрогобич: Посвіт, 2016. – Вип. 1. – С. 41–46.

REFERENCES

1. Byt Molochanskih Menonitskih kolonij // Zhurnal Ministerstva Gosudarstvennyh Imushchestv. – 1841. – CH. 1. – Kn. 2. – S. 553–562.
2. Vibbe G. Kratkoe opisanie kazennoj obrazcovoj plantacii Tavricheskoj gubernii, v Berdyanskom uезде, v 1852 g. // Zhurnal sel'skogo hozyajstva. – 1853. – № 3. – S. 308–310.
3. Derzhavnij arhiv Zaporiz'koї oblasti (dali – DAZO). – F. R-4028. – Op. 1. – Spr. 23.
4. DAZO. – F. R-4028. – Op. 1. – Spr. 116.
5. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 4.
6. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 5.
7. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 15.
8. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 66.
9. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 92.
10. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 182.

11. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 216.
12. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 226.
13. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 237.
14. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 294.
15. DAZO. – F. F-250. – Op. 1. – Spr. 347.
16. DAZO. – F. F-250. – Sprava fondu.
17. Derzhavnij arhiv Odes'koї oblasti. – F. 6. – Op. 1. – Spr. 2407.
18. K. Obozrenie lesnyh plantacij v okruge poselennyh na Molochnyh vodah menonistov po 1-e dekabrya 1837 goda // Listki Obshchestva sel'skogo hozyajstva yuzhnoj Rossii. – 1838. – № 3. – S. 147–157.
19. Keppen F. Neskol'ko slov o razvedenii lesov v stepyah Tavricheskoj gubernii // Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv. – 1863. – CHast' 84. Otdelenie II. – S. 1–17.
20. Kolichestvo derev'ev na kazennoj obrazcovoj plantacii v Berdyanskom uezde // Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv. – 1853. – T. 47. – CHast' 4. – S. 54–55.
21. Kratkij obzor sostoyaniya mennonitskikh kolonij na reke Molochnoj, v 1847 godu, v sel'skohozyajstvennom otnoshenii // Zapiski Imperatorskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva yuzhnoj Rossii. – 1847. – № 4. – S. 66–69.
22. Lesovodstvo i drevovodstvo na yuge Rossii // Sel'skoe hozyajstvo i lesovodstvo. – 1866. – CHast' 91. – S. 43–61.
23. Lesovodstvo i sadovodstvo v nemeckikh koloniyah Novorossijskogo kraja // Zapiski Imperatorskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva yuzhnoj Rossii. – 1855. – № 11. – S. 401–416.
24. O premiyah za trudy i uspekhi po lesorazvedeniyu i ustrojstvu lesov // Zapiski Imperatorskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva yuzhnoj Rossii. – 1876. – № 1. – S. 3–5.
25. O razvedenii v Tavride sadov i lesov // Pribavlenie k Tavricheskim gubernskim vedomostyam, 1841. – № 50. – 16 dekabrya.
26. O sostoyanii hozyajstva v Molochanskikh mennonitskikh koloniyah v 1843 godu // Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv, 1844. – CHast' 11. – № 4–6. – S. 129–144.
27. Rossijskij Gosudarstvennyj Istoricheskij Arhiv (dali – RGIA). – F. 1281. – Op. 4. – D. 35a.
28. RGIA. – F. 1281. – Op. 4. – D. 45a.
29. RGIA. – F. 1281. – Op. 4. – D. 50.
30. RGIA. – F. 1281. – Op. 5. – D. 30a.
31. Rudzskoj A. Pis'ma o russkikh lesah:... O Berdyanskom lesnichestve // Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv. – 1864. – T. 85. – № 1–4. – S. 273–280.
32. Svyashchenko Z. Agrarne pitannya v politichnij diyal'nosti S. Vitte v ocinci doslidnikiv pochatku HKH stolittya / Z. Svyashchenko // Skhidnoevropejs'kij istorichnij visnik / [golovnij redaktor V. Il'nic'kij]. – Drohobich: Posvit, 2016. – Vip. 1. – S. 41–46.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2017 р.